

AXC dövründə (1918-1920) milli mətbuatın dilinin fonetik xüsusiyyətləri

Xavər Nəsirli

Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: xdadashova@yahoo.com

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) milli yönümlü mətbuat orqanlarının fonetik və orfoqrafik xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Bu dövrdə ərəb əlifbası ilə nəşr olunan qəzet və jurnalların orijinal variantlarına müraciət olunur, müxtəlif dil hadisələrinə aid çoxsaylı nümunələr çəkilir. Səs əvəzlənməsi ($m>b$, $n>m$, $d>t$, $t>d$), səs yerdəyişməsi ($rp>pr$) kimi fonetik hadisələr istər yazılı abidələrlə, istərsə də müasir Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə tədqiq olunur. Tarixən dilimizdə mövcud olmuş sağır nun (ن) hərfi həm sözün tərkibində, həm də qrammatik şəkildə tərkibində müqayisəli-tarixi metodla araşdırılır. Bundan başqa bir səsə müxtəlif hərflərlə yazılışı, və yaxud bir hərfin müxtəlif səsi ifadə etməsi AXC dövrünün mətbuat dili üçün xarakterik orfoqrafik xüsusiyyətlərdəndir.

Məqalədə, eyni zamanda ayrı-ayrı qəzet və jurnalların dili müqayisə olunur. “Övrəqi-nəfisə”nin dili osmanlı türkcəsinə yaxınlığı ilə, “Şeypur” jurnalı isə öz fonetik və orfoqrafik xüsusiyyətlərinə görə, müasir Azərbaycan dilinə yaxınlığı ilə seçilir.

Dövrün ictimai-siyasi quruluşunun tələbi ilə osmanlı türkcəsinin Azərbaycan dilinə təsiri milli mətbuat səhifələrində öz əksini tapır ki, bu da müxtəlif üslublarda özünü göstərir.

Açar sözlər: fonetik hadisə, Azərbaycan dili, səs, hərf, səs əvəzlənməsi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 08.05.2023; qəbul edilib – 31.05.2023

Phonetic characteristics of the language of the national press in the period of ADR (1918-1920)

Khaver Nesirli

Baku State University. Azerbaijan.

E-mail: xdadashova@yahoo.com

Abstract. The article investigates the phonetic and orthographic features of nationally oriented press organizations during the period of the Azerbaijan Democratic Republic (1918–1920). During this time period, references are made to the original versions of newspapers and periodicals published in the Arabic alphabet, and numerous examples of various linguistic phenomena are provided.

Phonetic phenomena such as sound replacement ($m>b$, $n>m$, $d>t$, $t>d$) and sound displacement ($rp>pr$) are investigated in comparison with either written monuments or the contemporary Azerbaijani language. Using the comparative-historical method, the letter nun (ن), which historically existed in our language, is examined both in the composition of the word and in the composition of grammatical suffixes. Additionally, one of the orthographic features of the press language of the ADR period is the writing of a sound with various letters or a letter expressing a different sound.

Simultaneously, the languages of different newspapers and journals are compared. The language of “Evrak-ı Nefise” is distinguished by its closeness by Ottoman Turkish, while “Sheypur” journal,

due to its phonetic and orthographic characteristics, emphasizes to the modern Azerbaijani language.

At the demand of the sociopolitical structure of the time, the influence of Ottoman Turkish on the Azerbaijani language had a significant impact on the pages of the national press, manifesting itself in a variety of styles.

Keywords: phonetic phenomenon, Azerbaijani language, sound, letter, sound replacement

Article history: received – 08.05.2023; accepted – 31.05.2023

Giriş / Introduction

Milli mətbuatın AXC dövrü ərəb qrafikası ilə çap olunmuşdur. Azərbaycan dilinin səs və hərf tərkibinin ərəb qrafikasına uyğunlaşdırılması özəmənkı mətbuat dilində bir sıra fərqli fonetik-orfoqrafik xüsusiyyətləri meydana çıxarmışdır. Bu və ya digər səbəbdən yaranan imla fərqləri həmin dövrü araşdırən tədqiqatçılardan son dərəcə diqqətli olmağı tələb edir. Müxtəlif qrafikaya malik sözləri ərəb hərflərindən “açarkən” dilimizin iltisəqi-morfoloji quruluşuna riayət etməliyik. Mətbuat səhifələrindəki ya-

zıların latın qrafikasına transliterasiyası düzgün elmi nəticələrin əldə olunması üçün başlıca şərtlərdəndir. İndiyə kimi 1918-1920-ci illərdə nəşr olunan milli yönümlü mətbuat orqanlarından “Azərbaycan” qəzeti və “Şeypur” jurnalı latın qrafikasına çevrilmişdir. Lakin məqalənin tədqiqat obyektı fonetika, xüsusən də orfoqrafiya olduğundan adıçəkilən mətbuat nümunələri ilə yanaşı, digərlərinin də orijinal variantlarının araşdırılması zəruridir. Tədqiqat işində müqayisəli-tarixi metoddan istifadə edilir.

Əsas hissə / Main Part

1918-1920-ci illər milli mətbuatın fonetik, o cümlədən orfoqrafik xüsusiyyətlərinin tədqiqi maraq doğurmaya bilməz. Çünki bu dövrdə çap olunan qəzet və jurnallarda müxtəlif üslublarda yazan fərqli dünyagörüşlü ziyalıların yazı üslubları da müxtəlif idi. Bu baxımdan yazılı nitqdə fərqli məqamlar yaranırdı. Bu məqamları yaranan faktorlardan biri tarixi fonetikadırsa, digəri ümumxalq danışığı dilinə əsaslanan fonetikadır. Tarixi fonetika haqqında Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, burada əsasən yazılı abidələr və qohum dillər fonetik cəhətdən tədqiq edilsə də, müasir dil, onun müxtəlif şivələri, müxtəlif üslub növləri də tədqiqat obyektı ola bilər. Bu tədqiqatda isə müqayisəli-tarixi üsul tətbiq olunur [6, s.9].

Bu amillərin içində ən geniş təsir gücünə malik olan osmanlı türkcəsidir. ADR dövründə Azərbaycanda yaranan bədii nümunələrdə, poeziya örnəklərində, mətbuat orqanlarının dilində osmanlı türkcəsinin fonetik təsirinin mövcud olmasının bir çox obyektiv və subyektiv səbəbləri var idi. O zaman Azərbaycan ədəbi dilinin orfoepiya və orfoqrafiya qaydaları hələ tam təsbit olunmamışdı. İmla problemləri mövcud idi.

Vahid imla qaydalarının olmadığı üçün, bəzən türk dilinin orfoqrafiyası örnək götürülürdü. Digər tərəfdən də həmin illərdə türk şairlərinin, ədiblərinin Azərbaycan mətbuatında türkcə çıxan publisistik məqalələri, şeirləri, hekayələri də bu prosesə dərindən təsir göstərirdi.

AXC-nin dövlət dili fonetik cəhətdən iki xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir: sait, samit əvəzlənmələri və digər fonetik hadisələr.

Bu dövrdə ədəbi dildə qrafik şəkildə əks olunan bir səs - ڪ - sağır *n* idi. Ədəbi dilin müxtəlif üslublarını, müxtəlif orfoqrafiya prinsiplərini təmsil edən mətbuat orqanlarının hamısında sağır *n* işlənirdi. Ən çox ikinci şəxsin xəbərlik, mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərində, ismin yiyəlik halında, mənsubiyyət şəkilçili sözlərin halanması zamanı yönlük və təsirlik hallarda və başqa məqamlarda işlənən sağır “*n*” vahid səs norması hüququnu qazanmışdır [10, s.113]. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasını nöqtəyi-nəzərindən bu səsin öyrənilməsi olduqca maraqlıdır.

Türkdilli yazılı abidələrdə, həmçinin dialektlərdə rast gəlinən sağır *n* hərfinin orfoqrafiya-

dakı mövcudluğunun zəruriliyini M.F.Axundov “Əkinçi”yə yazdığı məktubunda belə izah edir: “Orfoqrafiyaya gəlincə, sizin gələcəkdə təyin etdiyiniz mühərrir mənim Azərbaycan dilində olan komediyalarımın orfoqrafiyasına riayət etməlidir. O, xüsusilə bilməlidir ki, Azərbaycan dilində “nuni səğir” adlanan xüsusi bir hərf vardır. Şamaxı qəzasının əhalisi bu hərfi tamamilə unutmuş, hətta onun varlığına dair məlumatları belə yoxdur. Bu hərfin yerinə onlar adi “nun” (*n* hərfi) işlədirlər” [2, s.243].

Bu səs yuxarıda qeyd etdiyimiz məqamlardan başqa, eyni zamanda söz köklərində də işlənir, sözün əvvəlində isə ona təsadüf olunmur. Sağır *n* səsinin qrafik təsvirinə gəlincə, deyə bilərik ki, mətbuat səhifələrində ک (kaf) hərfi ilə, bu hərfin üstündə üç nöqtə qoymaqla (ک), bəzən həmzə (ء) qəbul edən “sərkeşsiz” kafla (ك) yazılırdı.

“Övraqi-nəfisə” jurnalından götürülmüş nümunələrə baxaq. “*O cümlədən olaraq şu bir qaç yıldan bəri yeni-yeni* (يكنى-يكنى) *məcmuə, risalə və qəzetələr nəşr olunmaqla ədəbiyyat ələminə böyük xidmətlər göstərilmişdir*” [17, s.2].

“*Bundan əlavə Tiflisdə çıxan erməni qəzetələri bütün Qafqazıyanın* (قفقاسیانك) *Ermənistanı verilməsindən ötrü müharibə edib qırılan ermənilərin* (ارمنی لرك) *tələf olmasından şikayət edib Gürcüstan hökumətini bu qırğının* (قيرقينك) *qabağını almağa məcbur etmək üçün uzun-uzun məqalələr yazmaqdadırlar*” [20, s.1].

“Şeypur” jurnalının 6-cı nömrəsindən götürülmüş nümunədə sağır *n* hərfinə ismin yalnız yiyəlik halında rast gəlinir. Digər məqamlarda isə (mənsubiyyət şəkilçili sözlərin hallanması) *n* səsi “ن” (nun) hərfi ilə verilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan” qəzetindəki Azərbaycan əhalisinə müraciətindən bir parçaya baxaq: “*Dünya müharibəsinin* (محاربه سنك) *sükut bulmaqda olan təlatümlü ümmanı mavərasından* (dənizin arxasından) *millətlərin* (ملتلك) *hürriyyət və səadət günəşi tolu ediyor* (doğur). *Millətlər üzərilərindəki əski həyat və istibdad qoyud* (qandal) *və zəncirlərini ataraq yeni* (يكنى) *bir həyat və istiqlala hazırlanıyolar*” [4, s.1].

Göründüyü kimi, yuxarıdakı nümunədə də söz kökündə və ismin yiyəlik halında sağır *n* işlənmişdir. (Çətin başa düşülən sözlərin izahı müvafiq yerdə verilmişdir.)

Elə həmin səhifədə sağır *n* hərfinə ikinci şəxsin mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərində rast gəlmək olar. “*Əgər siz həqiqi sosialistsinizsə* (سوسياლისت سگرسه), *o halda Osmanlı rəngi və ya* “*rus, ingilis rəngi*” *ilə nə işiniz* (اشييينگ) *vardır?*” [4, s.1]

T.Hacıyevin “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili” kitabında qeyd etdiyi sağır *n* səsinin işlənmə məqamlarının bir çoxu ADR dövründə nəşr olunan mətbuat orqanlarında artıq yox idi. Fikrimizcə, zaman keçdikcə bu, səsin işlənmə arealının məhdudlaşması ilə bağlıdır. Bundan başqa, sağır *n* səsinin qrafik təsviri kimi göstərilən ک hərfi eyni işarə ilə *k* səsinə də ifadə edirdi.

Samit normativliyi ilə bağlı diqqəti, ilk növbədə, cingiltiləşmə cəlb edir.

“*t>d*. *t* səsinin *d* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində az hallarda özünü göstərir. Bu hadisəyə bir neçə sözdə, əsasən, Qazax dialektində təsadüf edilmişdir” [23, s.78].

Bu dövrdə cingiltiləşmə *t-d* əvəzlənməsi ilə sözün əvvəlində müşahidə olunur. Bu dil hadisəsi mətbuat səhifələrində ən çox *tutmaq* feilinin *dutmaq* şəklində işlənməsində özünü göstərir.

Bu məqamda “Şeypur”dan nümunə verə bilərik: “*Ancaq Allah belə eləyər ki, sülh konfransında olan zəvat* (zatlar) *İspaniya azarı dutmayadılar*” [21, s.2].

“İstiqlal” qəzetinin şüarı sayılan “*Millət yoludur, həqq yoludur, dutduğumuz yol*” misrəsində da analoji vəziyyətlə qarşılaşırıq.

“*Bu dönmədə yazılan bədii əsərlərdə və bəzi mətbuat orqanlarının dilində osmanlı dilinə aid səs xüsusiyyətləri, fonetik özəlliklər onlarla sözdə müşahidə edilir. Xüsusilə mətbuatda həm türk, həm də Azərbaycan dilində işlədilən, ancaq fonetik fərqlərə malik olan sözlər məhz türk* (osmanlı) *dilindəki kimi yazılırdı*” [22, s.51].

Türk dili ilə Azərbaycan dili arasında bir çox səs fərqləri mövcuddur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilində türk (osmanlı) dilinin təsiri aşağıdakı səs fərqləri ilə müşahidə olunurdu:

d<t əvəzlənməsi.

Türk dilindəki söz başında kar samit başlanğıcı daha qədimdir. Azərbaycan dilində sonradan *d~t* əvəzlənməsi baş vermişdir. “*Yazılı abidələrimizdə d samiti ilə başlayan sözlər XIII-*

XVIII əsrlərdə *t* ilə yazılmışdır. Türkoloqlar belə hesab edirlər ki, dilin ilkin inkişafı mərhələsində *d* samiti olmamış, sonralar inkişaf etmişdir” [3, s.226].

“İstiqlal” qəzetindən götürülmüş bir parçada bu fonetik xüsusiyyəti görə bilərik. “Yeni təşkil edəcəyimiz kabinə pək ehtiyatlı **tavranmalıdır**. ... Qapımıza **tiyanan** qüvvə rus cəhangir qüvvəsidir, rusluq amalı ilə **toludur**, Rusiyanın bölünmüş və parçalanmış qalmasına razı olamıyor” [13, s.3]. “Övraqi nəfisə”dən bir nümunə: “Mərhum Mirzə Fətəli məzkur (yuxarıda qeyd olunan) (Baron Rozen)dən gördüyü iyiliklərdən tolayı (طولایی) razılıq bəyanından bir dürlü kəndisini alamıyor” [19, s.4].

$n < m$ əvəzlənməsi. “İstiqlal” qəzetindən götürülmüş bir nümunə bu dil faktını təsdiq edir. “Gülmə **qomşuna**, gəlir başına” denilə bilir” [19, s.2]. Mətbuatda eyni sözün müxtəlif cür yazılması hallarını tez-tez müşahidə edirik. Elə həmin qəzetin digər nömrəsində *qonşu* sözü *qomşu* deyil, müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarına uyğun şəkildə yazıldığını görə bilərik. $n < m$ əvəzlənməsi *indi* sözündə də müşahidə olunur. “**İmdi** bən həman iki suala cavab vermək istiyorum” [21, s.4].

$m < b$ əvəzlənməsi.

Bu fonetik hadisə hazırda Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilməkdədir. Qeyd edək ki, $m \rightarrow b$ əvəzlənməsinə türk dialektlərində də təsadüf edilir [25, s.185].

Bu dil hadisəsi həmin dövrdə nəşr olunan mətbuat orqanlarında bir neçə sözün yazılışında özünü göstərir. Belə ki, müasir dilimizdəki *mən* əvəzliyi *bən* formasında, kimi qoşması isə *kibi* şəkildə türk orfoqrafiyasına və fonetik quruluşuna uyğunlaşdırılmışdır.

Qeyd edək ki, qədim yazılı qaynaqlarda da həmin qoşma daha çox *kibi* variantında işlənmişdir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında: “Anın **kibinin**, xanım, bəbəkləri bitməsün, ocağına bunculayın övrət gəlməsün” [15, s.119]. “Oğuznamə”də: “**Düşmənin** ömri qar ömri **kibi** ola” [16, s.103].

“El” qəzetindən örnək verə bilərik. *Çünki bu kibi hərəkətlərə meydan verən hökumət olmuşdur* [7, s.1]. “Şeypur” jurnalında isə Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna uyğun olaraq *kimi* formasındadır. “*Qafqazın hamısı ya gərək*

Ermənistan olsun, ya da Ermənistana tabe kimi (کیمی) bir şey olsun” [21, s.2].

Göründüyü kimi, “*kimi*” qoşmasının orfoqrafiyasında üç fərqli məqam özünü göstərir. Belə ki, bu söz bir yerdə *k, i, b, i* (کییی) formasında tam fonetik prinsiplə yazıldığı halda, başqa bir yerdə *k, b, i* (کبی), digərində isə *k, i, m, i* formasında yazılır.

“Övraqi-nəfisə”də nəşr olunmuş Ə.Abidin “*Dil*” adlı şeirindən bir nümunə:

*Bir gözəldir pək sevimli, nəzihə,
Bir çiçəkdir bəndən sizə hədiyyə.* [19, s.9]

“El” qəzetində *min* sayı türk dilinin orfoqrafiyasına uyğun olaraq *bin* yazılmışdır: “*Müharibə əsnasında yüz binlərlə xanimanlar viranə qoydular*” [7, s.4].

Yuxarıda göstərdiyimiz misallara əsasən deyə bilərik ki, AXC dövrü mətbuatının böyük əksəriyyətinin səhifələrində *mən* əvəzliyi və bənzətmə bildirən *kimi* qoşmasında $m < b$ əvəzlənməsi müşahidə olunur. Lakin “Şeypur” jurnalında həmin sözlər müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasına uyğundur (*mən, kimi*).

Burdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, müxtəlif imzalarla çıxış edən jurnalın naşiri S.Mənsur, redaktoru M.Ə.Sidqi, həmçinin C.Cabbarlı, Ə.Abid, Ə.Müznib kimi ziyalılar həmin dövrdə dəbdə olan türk dilinin orfoqrafiyasını deyil, Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunu əks etdirən yazı üslubuna üstünlük vermişlər. Ümumiyyətlə, jurnalın dili və üslubu ilk səhifədə yazıldığı kimi, “Həftədə bir dəfə türk Azərbaycan lisanında nəşr olunan məzhəkə jurnalıdır”, – fikrini təsdiqləyir. Deməli, bu həm də jurnalın müəlliflər qarşısında qoyduğu tələb idi.

$\zeta < \xi$ əvəzlənməsinə “Övraqi nəfisə”nin dilində təsadüf olunur.

*Uzun müddət qoşdum, durdum, dolaşdım
Qafamı sərt fikrin tasına çarpdım.* [19, s.9]

Türk dilindəki *koş* feili Azərbaycan dilindəki *qaç* feilinin fonovariantıdır. Müvafiq $q \sim k$ və $\zeta \sim \xi$ əvəzlənməsinə əsasən *koş* formasına keçmişdir. Məlumdur ki, türk dilində bəzi sözlər Azərbaycan dilindəki eyni sözlərdən $\zeta \sim \xi$ əvəzlənməsi ilə fərqlənir: *şaşmaq – çaşmaq* [22, s.60].

“Əfkari-mütəllimin” jurnalındakı “İstiqlal gecəsi” adlı məqalədə həm *qoşmaq*, həm də

qaçmaq feilinə rast gəlirik: “Arabalarda at üzərində həm **qoşan**, həm ... əlləri qamçılı dəli kibi adamlar. ... Sıxıldım, **qaçmaq**, uzaqlaşmaq istədim” [8, s.42, 45].

Həmin dövrün mətbuat səhifələrində rast gəldiyimiz başqa bir dil hadisəsi türk dilləri üçün xarakterik olan samit səslərin yanaşı yerdəyişməsidir.

pr<rp yerdəyişməsi;

Dillərin bəzilərində yerdəyişmə nitq prosesindən dilə keçdiyindən, artıq dil hadisəsi kimi normalaşmış olur, bəzilərinə isə ilkin variant mühafizə edilir. Yerdəyişmə hadisəsi oğuz qrupu türk dilləri içərisində Azərbaycan dilində nisbətən geniş yayılmışdır [25, s.91]. M. Şirəliyev də bu tip yerdəyişmənin həm yerli dialektlərdə, həm də türk dialektlərində müşahidə olunduğunu yazır: *kiprik* (Ş., Muğ.)//*kiprix'* (Тов.) < kirpik. Yerdəyişmənin bu tipi türk dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: *kiprik<*-*kirpik* [23, s.113].

Bu fikri əsaslandırmaq üçün *torpaq* və *tərpənmək* sözlərinin başqa türk dillərindəki yazılış və tələffüz formasına baxaq. Belə ki, *torpaq* sözü türk, türkmən və qaqauz dillərində *toprak* şəklində, *tərpən* isə türk və qaqauz dillərində *tepre*n formasında tələffüz olunur.

“İstiqlal” qəzetinə müraciət edək: “*Zəmanənin ciddiyyəti, halın mühümlüyü bu barədə daha cəld və qəti **təprənməyi** tələb edər*” [13, s.2]. Yenə orada “**Topraq islahatı**” başlıqlı bir məqalə vardır. “Övraqi-nəfisə” dərgisindən bir nümunə: “*Bundan sonra hər osmanlı şu Türkiyə **topraqında** məbədi ilə, məktəbi ilə hər şeyi ilə hürr olacaq*” [18, s.2].

T.Hacıyev söz sonunda cingiltiləşmənin spesifik təzahürü “*k*” samitinin intervokal səviyyəsinə də özünü göstərdiyini qeyd edir. “Adətən, Azərbaycan dilində həm danışq dili, həm də ədəbi tələffüz intervokal vəziyyətdə “*k*” səsinin cingiltiləşməsini tələb edir. Tarixən belə olmuşdur, bu gün də belədir. Lakin XX əsrin əvvəllərindəki spesifikasiya bundan ibarətdir ki, müasir dövrdən fərqli olaraq “*k*” fonemi “*y*” səsinə deyil, “*g*” səsinə çevrilir” [10, s.117]. Bu dil hadisəsinə dair AXC dövrü mətbuatından onlarla misal çəkmək olar. “*Bu münasibətlə “Azərbaycan” qəzetəsi Azərbaycan türklərinin kəndi istiqlalyyətləri uğrunda keçmişdə nə qədər fəda-*

*karlıq ibraz etmiş olduqlarını göstərən bir kaç tarixi misal **ərz etməgi** (ایتمگی) münasib gördüm*” [5, s.1].

Həmin dövrün mətbuat səhifələrində müşahidə etdiyimiz başqa fonetik hadisə *y~g* əvəzlənməsidir. “Şeypur” məcmuəsində verilən “Bakılı” adlı şeirdə

Keçən əyyamda pakub (məzlum) idin ağyara

genə

Paymal olmalısan hər gələnə, hər gedənə

[20, s.2].

Ə.Tanrıverdi bu dil hadisəsi ilə bağlı yazır ki, müasir ədəbi dilimizdə “*y*” ilə başlayan “*yenə*” sözü “Kitab”da “*genə*” formasındadır. (Dədə Qorqut *genə* soylamış). Həmin söz şivələrimizin, demək olar ki, hamısında “*g*” ilə başlayır [24, s.161].

y~g əvəzlənməsinə söz ortasında da rast gəlmək olar. 1918-1920-ci illərdə çıxan qəzet və jurnalların böyük əksəriyyətində *deyil* sözü *degil* (دگیل) kimi yazılmışdır. Azərbaycan ədəbi dil tarixinə nəzər salsaq, Nəsiminin dilində də bu dil hadisəsini müşahidə etmək olar.

Gəl bu dəmi xoş görəlim, ol keçən dəm dəm

deyil,

*Kim bu dəm qədrini bilməz eylə bil adəm **degil**.*

[11, s.330]

“İstiqlal” qəzetindən nümunə: “*Burasını qeyd etməliyəm ki, bizə təhlükənin yalnız balşeviklərdən **degil**, sağdan da mövcud olduğunu biliyoruz*” [12, s.1].

AXC dövrü milli mətbuatın orfoqrafiya normasından danışıarkən qeyd etmək lazımdır ki, ق (qaf) hərfi həm *q*, həm *x*, həm də *q* samitinin qarşılıqı olan *k'* səslərini ifadə edirdi.

E.Əzizov sovet dövrünün ilk illərində ədəbi dil materiallarında və çoxhecalı sözlərdə *x* səsinin yerinə *q* (ق) hərfinin yazılmasını (*çoq, oquya, qorqulu, yoqsa, yoqsul, cıqmış, qalqırdı*) Azərbaycan ədəbi dilinə türk dilinin təsiri ilə əlaqələndirir [9, s.88]. Bu fakt onu göstərir ki, AXC dövründə formalaşan fonetik normalar və orfoqrafiya qaydaları sonrakı mərhələdə də Azərbaycan ədəbi dilində saxlanmışdır. Fikrimizcə, *x* səsinin yerinə işlənən *q* (ق) hərflili bu sözlər türk dilində dilarxası *kar k'* səsi ilə tələffüz edildiyindən, AXC dövründə türk dilinə

meyilli naşirlər və mühərrirlər bu məqamda *q* səsini deyil, məhz *k'* səsini nəzərdə tuturdular.

1918-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan” qəzetinin 4-cü nömrəsindən bir nümunə göstərmək olar: “*Bundan son dərəcə qorquya* (قورقويه) və *həyəcana düşmüş olan şah Rusiya çarı bulunan Petronun şiddəti-qeyzini təkinə çalışaraq kəndisinə bir çoq* (چوق) *hədiyyə və imtiyazlar vermişdi*” [5, s.1]. “Şeypur”da da eyni orfoqrafiya prinsipinin gözlənildiyini görmək olar: “*Erməni qəzetələrinin şirindilli məqalələrindən bəzi parçaları dəxi parlamanda oqunmuşdur* (اقونموشدر)” [20, s.1]. Həmin jurnalın 8-ci nömrəsində isə *oxumaq* sözü *x* hərfi ilə yazılmışdır: “*Hər gah o məqaləni oxumuybsansa, xahiş edirəm alub oxuyasan*” [21 s.3]. *Yox* sözü də bir sıra mətbuat orqanlarında *yoq* (يوق) şəklində yazılsa da, “Şeypur” dərgisində *yox* (يوخ) kimi yazı formasına rast gəlirik: “*Adı var, özü yox* (يوخ)” [21, s.3].

AXC dövrü mətbuatında müşahidə etdiyimiz başqa bir fonetik-orfoqrafik dil hadisəsi sözün əvvəlində *ğ* hərfinin gəlməsidir. E. Əziziov bu haqda yazır ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixində

sözün əvvəlində *ğ* samitinin gəlməsinə dilimizə ərəb dilindən keçmiş bəzi sözlərdə rast gəlinir: “Azərbaycanlılar, bir qayda olaraq, söz əvvəlində işlənən *ğ* (غ) səsini tələffüz etməkdə çətinlik çəkmiş, buna görə də *ğ* ilə başlayan ərəb sözlərini *q* (ق) ilə tələffüz etmişlər: qəzəb, qərib və s. Bu hal “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində öz əksini tapmışdır” [9, s.109].

T.Hacıyev də bu dil hadisəsini ərəb mənşəli sözlərlə əlaqələndirmiş, *ğ* hərfi ilə (غ) başlayan sözlərin yazılışını qrafik cəhətdən ənənəyə uyğunluq adlandırmışdır. O, müasir Azərbaycan dilinin artikuliyasına bazasına müvafiq olaraq XX əsrin əvvəllərində söz başında “*ğ*” səsinin ədəbi norma fonemi kimi tələffüz edilmədiyini təsdiqləmişdir [10, s.114]. Lakin 1918-1920-ci illərdə nəşr olunan qəzet və jurnallarda apardığımız müşahidələr göstərir ki, *ğ* hərfi *ğ* (ğeyn) ilə dilimizə yalnız ərəb-fars dillərindən keçən deyil, rus-Avropa mənşəli sözlərin yazılışında da rast gəlmək olar. Məs.: *qubernator* sözü (غوبرناتور) *ğ* ilə yazılsa da, çox güman ki, *q* kimi tələffüz olunurdu.

Nəticə / Conclusion

AXC dövrü milli mətbuatın dilinin fonetik-orfoqrafik xüsusiyyətlərinin tədqiqi müəyyən elmi nəticələrə gəlməyə əsas verir. Belə ki, bu dövrün ədəbi dilində tarixi fonetikanın izləri açıq-aydın görünsə də, ümumxalq dilinə yaxınlıq da müşahidə olunur. “İstiqlal” qəzetində və “Şeypur” jurnalında ərəb əlifbasının yaratdığı çətinliklərə baxmayaraq, digər qəzet və jurnallarla müqayisədə həm fonetika, həm də yazı məsələlərində osmanlı türkcəsinə meyillilik az hiss olunur. İstər ayrı-ayrı sözlərin tələffüzündə, istərsə də yazılışında adı çəkilən mətbu orqanları öz milli xüsusiyyətlərinə sadıq qalmış-

dır. “Övraqi nəfisə”nin dili, demək olar ki, Türkiyə türkcəsinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Mətbuatda fonetik normaya bu şəkildə riayət olunması bəzən tarixi fonetika ilə bağlı idisə, bəzən də dövrün tələbinə uyğun olaraq türk dilinin yazı qaydalarına meyillilikdən başqa bir şey deyildi.

Sonda onu deyə bilərik ki, bütün bu fonetik, o cümlədən orfoqrafik xüsusiyyətlərdəki kənarlaşmalar 100 il bundan qabaq mövcud olmuş mətbuat dilinin anlaşma imkanlarını məhdudlaşdırırmır.

Ədəbiyyat / References

1. “Açıq söz”. Qəzet. №2. – Bakı, 1920.
2. Axundov, M. F. Əsərləri. 3 cildə, III cild. – Bakı: Elm, 1988.
3. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. 3 cildə, II cild. – Bakı: ABIS ALARCO, 2013.
4. “Azərbaycan”. Qəzet, №25. – Bakı: 1918.
5. “Azərbaycan”. Qəzet, №4. – Bakı: 1918.
6. Dəmirçizadə, Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. – Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
7. “El”. Qəzet, №3. – Bakı, 1919.

8. “Əfkari mütəllimin”. Jurnal, №2. – Gəncə, 1919.
9. Əzizov, E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. – Bakı: Elm və təhsil, 2016.
10. Hacıyev, T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. – Bakı: Maarif, 1977.
11. İmadəddin, Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild. – Bakı: Lider, 2004.
12. “İstiqlal”. Qəzet, №14. – Bakı, 1919.
13. “İstiqlal”. Qəzet, №15. – Bakı, 1920.
14. “İstiqlal”. Qəzet, №27. – Bakı, 1919.
15. “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinin izahlı lüğəti. – Bakı: Elm, 1999.
16. Oğuznamə. – Bakı: Yazıçı, 1987.
17. “Övraqi-nəfisə”. Jurnal, №1. – Bakı, 1919.
18. “Övraqi-nəfisə”. Jurnal, №2. – Bakı, 1919.
19. “Övraqi-nəfisə”. Jurnal, №6. – Bakı, 1919.
20. “Şeypur”. Jurnal, №6. – Bakı, 1918.
21. “Şeypur”. Jurnal, №8. – Bakı, 1918.
22. Şimşək, S.M. “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mətbuat və Osmanlı türkcəsi”. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. – Bakı, 2015.
23. Şirəliyev, M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. – Bakı: Şərq-Qərb, 2008.
24. Tanrıverdi, Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. – Bakı: Elm və təhsil, 2012.
25. Vəliyev, A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. – Bakı: Elm, 2005.

Фонетическая характеристика языка национальной печати в период АДР (1918-1920 гг.)

Хавер Несирли

Бакинский государственный университет. Азербайджан.

E-mail: xdadashova@yahoo.com

Резюме. В статье исследуются фонетические и орфографические особенности национально-ориентированных СМИ в период Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920). Автор обращается к оригинальным версиям газет и периодических изданий, опубликованных в этот период времени на арабском алфавите, и предоставляет многочисленные примеры различных языковых характеристик.

Фонетические явления, такие как замена звука ($m > b$, $n > m$, $d > t$, $t > d$) и смещение звука ($rp > pr$) исследуются в сравнении как с письменными памятниками, так и с современным азербайджанским языком. Используя сравнительно-исторический метод, глухая буква нун (ن), которая исторически существовала в нашем языке, исследуется как в составе слова, так и в составе грамматических суффиксов. Кроме того, написание звука различными буквами или же произношение буквы различными звуками является одной из орфографических особенностей языка печати периода АДР.

Одновременно сопоставляются языки различных газет и журналов. В то время как «Эврак-и Нефизэ» близок к османскому турецкому языку, журнал «Шейпур» своими фонетическими и орфографическими характеристиками близок к современному азербайджанскому языку.

По требованию социополитической структуры того времени, влияние османского турецкого языка на азербайджанский язык оказалось значительным на страницах национальной прессы, проявляя себя в различных стилях.

Ключевые слова: фонетическое явление, азербайджанский язык, звук, буква, замена звука